

В.М. Орлик
(м. Переяслав-Хмельницький)

СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ В ФІСКАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ІМПЕРІЙ РОМАНОВИХ І ГАБСБУРГІВ

*“...Продамо хату й грядки, а вас на
чотири вітри. Цісарське не сміє пропасти”
Іван Франко “Добрий заробок”.*

Внаслідок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і трьох поділів Польщі етнічні українські землі були розділені між Російською й Австрійською (з 1867 р. Австро-Угорською) імперіями. Тяжкий стан державних фінансів у другій половині XVI–II ст. стимулював експансіоністську політику цих країн щодо нових територіальних надбань та використання їхніх ресурсів.

В XVIII ст. характерною рисою російських фінансів було безконтрольне витрачання коштів, невпорядкованість, дефіцит бюджету і дедалі збільшуване зростання державного боргу. Ці негативні тенденції супроводжувалися зростанням видатків. Якщо в Російській імперії 1750 р. вони становили близько 7 млн фунтів стерлінгів, то 1889 р. – 154,7 млн фунтів стерлінгів, тобто зросли у 22 рази¹. Щодо їхнього розподілу, то, наприклад, 1796 р. 88% їх ішло на утримання армії й державного апарату, 11% – імператорського двору, а 1% – на освіту, охорону здоров'я та благодійність². Аналогічні процеси відбувалися в фінансовій системі Австрії. Її видатки за зазначений період зросли у 18,6 раза – з 4 до 74,8 млн фунтів стерлінгів³. Головним методом мобілізації фінансів до державної казни в першій половині XIX ст., як й у попередньому XVIII, було стягнення з населення прямих податей і різноманітних зборів, а зростання державних видатків неминуче постійно посилювало податковий тиск на нього. Аналізуючи стан українських земель під владою Габсбургів, І.Франко писав: “Глядя на действия австрийского правительства в Галиции, сразу замечаем в них какое-то горячее стремление урвать как можно более, разорить народ поскорее, законно или без закона, или даже против закона.”⁴

Основи податкової системи Російської імперії першої половини XIX ст. були закладені реформами Петра I у сфері прямого оподаткування. Адже саме прямі податки посідали провідне місце в тогочасному бюджеті. Після подушного перепису 1718 р. подать від сохи, як й інші прямі податки, з 1724 р. змінюється подушною, новою податною одиницею стає “ревізька душа”, а всі піддані поділяються на служилих та податних. До останніх належали особи, що обкладалися подушним. Вони і становили податні стани.

Слобожанщина стала першою українською територією, на якій із 1765 р. запроваджувався подушний податок. 1783 р. останній поширюється на Лівобережжя, з 1796 р. – на Правобережжя, а на Півдні він співіснував із земельною податтю. У той же час українські території зберігали певні особливості в оподаткуванні. Й у наступному XIX ст. навіть в офіційному діловодстві вони називалися “привілейовані губернії”*. З кінця XVIII ст. з'явилася тенденція до підвищення ставок оподаткування. Так, протягом 1794–1818 рр. ставка подушного з 0,85 руб. зросла до 3,3 руб., тобто майже у чотири рази. В листопаді 1839 р. після переведення всіх податків та зборів, що раніше стягувалися асигнаціями, на срібло подушне стало становити 95 коп.⁵ із

* Із 16 “привілейованих губерній”, що охоплювали території сучасних України, Білорусі, Молдови, Естонії, Латвії та Литви, 9 припадали на етнічні українські землі.

ревізької душі. Наступне підвищення ставок цієї податі відбулося 1862 р. і для різних категорій податних станів становило в українських губерніях: 1 руб. із державних селян й іноземних поселенців; 15 коп. із менонітів та інших колоністів; 90 коп. із кримських татар; 1 руб. 52 коп. з козаків і 2 руб. 20 коп. із вільних людей та євреїв-землеробів⁶.

Подушне було становим феодалним податком, що стягувалося із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан*, цехових і робочих людей у містах. Уведене 1724 р. подушне проіснувало більше ніж півтора століття й на початку 1860-х рр. усе ще залишалося основним податком. Навіть після звільнення від останнього міщан 1863 р. воно становило близько 70 % загальної суми податкових надходжень, а його платниками були більше ніж 26 млн осіб чоловічої статі із 70-мільйонного населення держави⁷. Враховуючи, що українські губернії, як і переважна більшість російських, були аграрними, то основний податковий тягар лежав саме на різних категоріях селянства.

Окрім подушного, з державних селян стягувалася оброчна подать. Адже, на думку урядовців, було несправедливо, що поміщицькі селяни, крім подушного податку, платили також оброк пану, а державні – лише подушне⁸. Тому для останніх вводилася ця подать, що розглядалася російським урядом як плата селян за користування казенною землею. Вона нараховувалася за ревізькими душами, за якими останніх наділяли землею, та мала такі ж недоліки, як і подушна.

Оброк зайняв друге місце за значущістю доходів до бюджету. Його ставки, як і подушного, неодноразово збільшувалися протягом XVIII й XIX ст.⁹, а їхня сума наприкінці 30-х рр. XIX ст. в 9 – 11 разів перевищувала ті, що встановлювалися протягом 1719–1724 рр.¹⁰ Якщо 1805 р. надходження від прямих податків становили близько 45 млн руб., то 1825 р. – близько 121 млн руб.¹¹, тобто за останні 20 років правління Олександра I майже втричі зріс фіскальний тиск на населення.

Для злиднених “податних станів” податковий тягар був завеликим і, як наслідок, платежі вносилися нерегулярно, породжуючи недоїмку, яка з року в рік зростала. В безрезультатній боротьбі з останньою влада вдавалася до застосування позаекономічних примусів, зокрема військових екзекуцій у казенних селах, але, як слушно зазначав подільський цивільний губернатор Г.С.Лошкарев у рапорті до Миколи I, “недоїмка збільшувалася й тому не може бути ліквідована лише стягненням, адже застосування до того суворих та рішучих заходів можуть лише до останнього розорити” населення¹². Аграрна реформа 1861 р. в Російській імперії посилила фіскальний тиск на селянство, наклавши на нього викупні платежі. Окрім названих податків, російські піддані сплачували також значні непрямі податки, особливо в пореформений період, а імперія Романових наприкінці XIX ст. посідала перше місце серед європейських держав у цій сфері оподаткування.

Фіскальна система Австрійської імперії початку XIX ст. своїм існуванням завдячує аграрним реформам Йосифа II в 70–80-х роках XVIII ст., зокрема введенням 1775 р. так званого, рустикального податку на землю. Відповідно до податкових правил 1789 р. у селянина мало залишатися 70 % урожаю, 18 % віддавалося поміщику, а 12 % – державі¹³. Протягом першої половини XIX ст. тривало реформування податкової системи Австрії, зокрема в 1817–1820 рр. Було удосконалено земельний податок, 1820 р. вводився податок з будівель, а 1849 р. – з доходів фізичних осіб¹⁴. До речі, у Росії останній з’явився лише 1916 р. Таким чином, фіскальна система Габсбурзької імперії була прогресивнішою за тогочасну російську. Зазначені податки становили основу австрійського прямого оподаткування. Для українських селян, як

* 1775 р. від нього звільнялося купецтво, для якого встановлювалися гільдійські мита.

і мільйонів інших підданих імперії Габсбургів, податковий тиск був досить значним, їхні землі підлягали подвійному оподаткуванню. Адже, окрім земельного*, податок із доходів сплачувався також із землі. Скасування кріпосного права 1848 р. поклало на селянство також викупні платежі – так звані індемнізації й викуп за право вироблення алкогольних напоїв та ряд інших зборів.

Якщо Російська імперія була першою на континенті за непрямим оподаткуванням, а Австро-Угорська – четвертою, то податковий тиск на 1 мешканця країни в переведенні на франки у першій становив 2,99 прямих і 16,42 непрямих, а в другій – 12,4 прямих та 26,57 непрямих платежів* 1775 р. від нього звільнялося купецтво, для якого встановлювалися гільдійські мита.¹⁵ Внаслідок такої фіскальної політики західноукраїнські селяни “змушені були віддавати 84,7% свого річного прибутку.”* 1775 р. від нього звільнялося купецтво, для якого встановлювалися гільдійські мита¹⁶. На прикладі галицького села Нагуєвичі І.Франко писав 1881 р.: “Податки у нас, Богу дякувати, ладні собі нівроку, і ледве чоловік з тяжкою бідною збудеться їх одного року – ого, вже секвестратор іде брати фанти – бач, за другий рік вже належиться, а що нашим людям не легко приходитьсь їх складати, то осудить хоть би з того, що коли по року з’їхав секвестратор фантувати за перший квартал, то на звиш 350 платячих податок заплатило було всього 29. А найменша міра податку у нас (від халупника, котрий має тільки хату, без ніякого поля) враз з додатками виносить 3 р[инських]** 63 кр[ейцерів], а коли ще до того додати побираючий податок “від руки” 15 крейцерів і ексекютного 5%, то побачимо, що у нас найбідніший халупник платить річно трохи не 4 ринських податку, не говорячи вже о посереднім, який платить за сіль, тютюн та всяку потріб.”¹⁷ Найважчим для селянства Австро-Угорщини були саме індемнізації й додаткові платежі до крайового фонду. Особливо важкими вони були для українських земель імперії. І.Франко зазначав, що в Нижній Австрії ці платежі становили 25 %, у Чехії – 31S %, а в Галичині – 85 % від наявних податків¹⁸.

Отже, податкова політика Віденського та Санкт-Петербурзького дворів переслідувала насамперед фіскальну мету, а визискування селянства як основного суб’єкта оподаткування нерідко перевищувало його платоспроможність. І як наслідок, породжуючи податкові заборгованості, котрі влада нерідко, використавши різноманітні засоби її стягнення, “височайше прощала”, вони нагромаджувалися знову й знову. Особливо це стосувалося промислово нерозвинених аграрних регіонів. І.Франко писав: “Що сила податкова Галичини слаба, се звісно нам всім віддавна. Кожний новий податок, спадаючий на наш край від центрального правительства, тисне нас далеко сильніше, ніж другі краї коронні, хоч в результаті витискає з нас пропорційно далеко менше, ніж з других країв.”¹⁹

¹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. – Москва, 2002. – С.42.

² Чунтулов В.Т., Кривцова Н.С., Чунтулов А.В., Тюшев В.А. Экономическая история СССР. – Москва, 1987. – С.57.

³ Янжул И.И. Указ. соч.

* І. Франко указував, що цей податок на Галичині становив близько 40,6% усіх прямих податків. (Детальніше див. *Франко І.* Сила податкова Галичини. – С.139).

** Ринський – рейнська (імператорська) валюта (Rheinische Wdh rung) у гульденах; 1 ринський гульден дорівнював 100 крейцерам, а в переведенні на російські гроші – 92 копійкам.

- ⁴ Франко І. Письма из Галиции // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.44. – Кн.1. – Київ, 1984. – С.123.
- ⁵ ПСЗ. – 2-е. – Т.14. – Оп.1. – №12867.
- ⁶ Державний архів Харківської області. – Ф.31. – Оп.142. – Спр.1806. – Арк.34.
- ⁷ Ананьич Н.И. К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. – Т.94. – Москва, 1974. – С.184.
- ⁸ ПСЗ. – Т.7. – №№4138, 4191, 4195, 4200, 4471, 4382, 4390, 4539.
- ⁹ Там само. – Т.18. – №13094; Т.19. – №15723; Т.24. – № 18278; Т.31 – №24116 та ін.
- ¹⁰ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1946. – С.50.
- ¹¹ Министерство финансов 1802–1902. – Ч.1. – СПб., 1902. – С.96.
- ¹² Центральний державний історичний архів України. – Ф.442. – Оп.67. – Спр.34. – Арк.294.
- ¹³ Історія держави і права України. – Ч.1. – Київ, 1996. – С.273.
- ¹⁴ Янжул И.И. Указ. соч. – С.387.
- ¹⁵ Янжул И.И. Указ соч. – С.401.
- ¹⁶ Терещенко Ю.І., Курило В.М. Історія України: Кн. 1. – Київ, 1995. – С.297.
- ¹⁷ Франко І. Становище селян села Нагуєвичі. – С.80–81.
- ¹⁸ Там само. Галицька індемнізація. – С.109.
- ¹⁹ Там само. Сила податкова Галичини. – С.138.